نهاد خانواده در یهودیت و اسلام با تأکید بر حقوق و تکالیف زوجین

۱. لیلا بهارلو: گروه ادیان و عرفان، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

۲. طاهره حاج ابراهیمی*: گروه ادیان و عرفان، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

۳. ابوالفضل محمودی: گروه ادیان و عرفان، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

* ایمیل نویسنده مسئول: hajebrahimi@iau.ac.ir

چکیده

نهاد خانواده در یهودیت و اسلام از جایگاهی بنیادین، دینی و اجتماعی برخوردار است و در هر دو سنت، خانواده فراتر از یک قرارداد خصوصی میان زن و مرد، به‌عنوان نهادی مقدس برای استمرار نسل، انتقال ارزش‌های دینی، تربیت اخلاقی و تأمین آرامش فردی و اجتماعی تلقی می‌شود. پژوهش حاضر با رویکردی توصیفی ـ تحلیلی و تطبیقی، مبانی نهاد خانواده، ماهیت ازدواج، حقوق و تکالیف مالی و غیرمالی زوجین و سازوکارهای انحلال نکاح را در یهودیت و اسلام بررسی می‌کند. یافته‌ها نشان می‌دهد که در یهودیت، خانواده در پیوند با مفهوم عهد، هویت دینی و استمرار جامعه یهودی تعریف می‌شود و نهادهایی مانند هلاخا، کتوبا و گت در تنظیم روابط زناشویی نقش اساسی دارند. در اسلام نیز خانواده بر مبانی توحید، مودت، رحمت، حسن معاشرت و مسئولیت متقابل استوار است و نهادهایی مانند مهریه، نفقه، تمکین، خلع و مبارات ساختار حقوقی روابط زوجین را شکل می‌دهند. در حوزه حقوق مالی، هر دو نظام بر مسئولیت شوهر در تأمین نیازهای اساسی زندگی تأکید دارند، در حالی که برای زن نیز نوعی استقلال مالی به رسمیت شناخته می‌شود. در حوزه حقوق غیرمالی، احترام متقابل، وفاداری، همکاری، حمایت عاطفی و حفظ آرامش خانواده در هر دو دین اهمیت دارد. بااین‌حال، در نحوه توزیع برخی اختیارات، به‌ویژه در زمینه طلاق، تفاوت‌های قابل توجهی مشاهده می‌شود. نتیجه پژوهش نشان می‌دهد که هرچند یهودیت و اسلام از مبانی الهیاتی و سازوکارهای حقوقی متفاوتی برخوردارند، هر دو نظام در پی ایجاد توازن میان حقوق، تکالیف و مسئولیت اخلاقی زوجین و حمایت از ثبات خانواده هستند.

کلیدواژگان: *نهاد خانواده، یهودیت، اسلام، حقوق زوجین، تکالیف زوجین، کتوبا، مهریه، نفقه، طلاق.*

شیوه استناددهی: بهارلو، لیلا.، حاج ابراهیمی، طاهره.، و محمودی، ابوالفضل. (۱۴۰۵). نهاد خانواده در یهودیت و اسلام با تأکید بر حقوق و تکالیف زوجین. *شریعت، فلسفه و اخلاق*، ۴(۶)، ۲۱-۱.

تاریخ ارسال: ۳ تیر ۱۴۰۵

تاریخ بازنگری: ۲۳ مهر ۱۴۰۵

تاریخ پذیرش: ۳۰ مهر ۱۴۰۵

تاریخ چاپ اولیه: ۳۰ مهر ۱۴۰۵

تاریخ چاپ نهایی: ۱ اسفند ۱۴۰۵

© ۱۴۰۵ تمامی حقوق انتشار این مقاله متعلق به نویسنده است. انتشار این مقاله به‌صورت دسترسی آزاد مطابق با گواهی (CC BY-NC 4.0) صورت گرفته است.

The Institution of Family in Judaism and Islam with Emphasis on the Rights and Duties of Spouses

1. Leila Baharloo: Department of Religions and Mysticism, SR.C., Islamic Azad University, Tehran, Iran
2. Tahereh Hajebrahimi*: Department of Religions and Mysticism, SR.C., Islamic Azad University, Tehran, Iran
3. Abolfazl Mahmoudi: Department of Religions and Mysticism, SR.C., Islamic Azad University, Tehran, Iran

*Corresponding Author's Email: hajebrahimi@iau.ac.ir

Abstract

The institution of family occupies a fundamental religious and social position in both Judaism and Islam. In both traditions, the family is understood as more than a private contractual relationship between a man and a woman; rather, it is regarded as a sacred institution for generational continuity, transmission of religious values, moral education, and the promotion of individual and social stability. Using a descriptive, analytical, and comparative approach, the present study examines the foundations of the family, the nature of marriage, the financial and non-financial rights and duties of spouses, and the mechanisms for dissolution of marriage in Judaism and Islam. The findings indicate that in Judaism, the family is closely associated with covenant, religious identity, and continuity of the Jewish community, while institutions such as Halakha, the ketubah, and the get play central roles in regulating marital relations. In Islam, the family is founded on monotheism, affection, mercy, good marital conduct, and reciprocal responsibility, while institutions such as mahr, maintenance, marital duties, khulʿ, and mubarat shape the legal framework of spousal relations. Regarding financial rights, both systems assign the husband primary responsibility for providing the essential needs of family life while recognizing a degree of independent financial entitlement for the wife. In the non-financial sphere, mutual respect, fidelity, cooperation, emotional support, and preservation of family harmony are emphasized in both traditions. Nevertheless, significant differences exist in the distribution of certain legal powers, particularly in relation to divorce. The study concludes that although Judaism and Islam rest on different theological foundations and employ distinct legal mechanisms, both seek to establish a balance among spousal rights, duties, and moral responsibilities while preserving the stability and integrity of the family.

Keywords: *Family Institution, Judaism, Islam, Spousal Rights, Spousal Duties, Ketubah, Mahr, Maintenance, Divorce.*

How to cite: Baharloo, L., Hajebrahimi, T., & Mahmoudi, A. (2026). The Institution of Family in Judaism and Islam with Emphasis on the Rights and Duties of Spouses. *Sharia, Philosophy and Ethics*, *4*(6), 1-21.

Submit Date: 24 June 2026

Revise Date: 15 October 2026

Accept Date: 22 October 2026

Initial Publish Date: 22 October 2026

Final Publish Date: 20 February 2027

© 2026 the authors. This is an open access article under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) License.

Extended Abstract

The family constitutes one of the most fundamental and enduring institutions in human society, but within Judaism and Islam it possesses a significance that exceeds its social, biological, or contractual functions. In both traditions, the family is understood as a normatively ordered institution through which religious identity, ethical values, intergenerational continuity, and social responsibility are reproduced. In Judaism, the family is deeply connected with the covenantal identity of the Jewish people and functions as a primary setting for the preservation and transmission of religious law, communal memory, and ritual practice (1). The narratives of creation and marriage in the Hebrew Bible provide an important theological foundation for this understanding by presenting the relationship between man and woman as part of the divinely ordered structure of human life (3). Jewish interpretations of marriage further emphasize companionship, mutual support, and spiritual development, particularly through the idea that the marital relationship contributes to the personal and religious completion of the individual (21). In Islamic thought, the family is likewise regarded as a religiously significant institution, but its normative foundation is more directly associated with servitude to God, moral cultivation, chastity, tranquility, affection, mercy, and the formation of a sound social order (2). Marriage therefore creates not merely a lawful relationship between two individuals but a framework of reciprocal rights and duties whose purpose is to preserve dignity, stability, and ethical responsibility in family life. The present study adopts a descriptive, analytical, and comparative approach to examine the institution of family in Judaism and Islam with particular emphasis on the rights and duties of spouses. Its central objective is to identify the theological and legal foundations of family in the two traditions, analyze the nature of marriage, compare the financial and non-financial rights and duties of spouses, and examine the mechanisms governing dissolution of marriage. The study deliberately excludes broader issues that do not directly contribute to the analysis of spousal rights and obligations, thereby maintaining a focused comparative framework centered on the legal and ethical structure of marital relations.

The comparative analysis indicates that marriage in both Judaism and Islam combines legal, religious, and ethical dimensions, although the institutional forms through which these dimensions are expressed differ. In Judaism, marriage is regulated within the framework of Halakha and is historically structured through stages such as kiddushin and nisuin, which together establish the legal and social reality of the marital union (9). The marital bond is not treated as a purely private arrangement, because its validity and consequences are governed by religious norms concerning capacity, consent, witnesses, prohibited degrees, and the status of the parties. Jewish legal tradition also attaches particular importance to communal continuity and the preservation of religious identity, which explains the historically significant restrictions on intermarriage and the concern with maintaining Jewish identity across generations (27). Modern Jewish communities have experienced significant tensions in this respect, particularly because mixed marriage has raised questions about identity transmission and communal continuity (5). At the same time, Jewish thought does not reduce marriage to collective continuity; the marital relationship is also conceived as a setting for companionship, emotional support, and spiritual growth (10). In Islam, marriage is similarly a legally recognized contract that produces enforceable consequences, but it is simultaneously understood as a moral and spiritual relationship. Islamic family thought emphasizes tranquility, affection, mutual responsibility, and the protection of chastity, while legal doctrine regulates consent, impediments to marriage, financial obligations, and the conditions under which the union may be dissolved (13). Islamic interpretations of marital roles have often linked differences in spousal duties to a broader division of family responsibilities, particularly the husband's economic obligations and the wife's role in maintaining family life, while contemporary scholarship increasingly emphasizes that such differentiated duties should not be interpreted as implying unequal human worth (11). Thus, despite different

theological vocabularies, both systems understand marriage as a relationship that is simultaneously personal and communal, contractual and ethical, individual and religious.

A major area of comparison concerns the financial rights and duties of spouses. In traditional Jewish law, the husband bears substantial responsibility for the material support of his wife, including the provision of food, clothing, housing, and other necessary expenses of marital life (15). These duties are not merely moral recommendations but form part of the legal structure of marriage. One of the most important mechanisms protecting the wife's financial position is the ketubah, which records and secures important obligations of the husband and historically served to reduce the economic vulnerability of women in the event of divorce or the husband's death (12). The ketubah therefore has a protective function that extends beyond ceremonial symbolism and reflects an attempt within Jewish law to attach measurable economic responsibility to marriage. Jewish law also recognizes a degree of separate property ownership for the wife, although the classical system contains complex distinctions concerning ownership of property and entitlement to its fruits or benefits (14). In Islam, the financial structure of marriage similarly imposes primary maintenance obligations on the husband. Nafaqah includes the provision of ordinary and appropriate necessities such as food, clothing, housing, and other living expenses proportionate to the wife's status and customary standards (13). The wife's entitlement to maintenance does not depend simply on her own poverty or lack of property, because Islamic law generally recognizes her independent financial personality. Her property remains her own, and marriage does not result in automatic merger of the spouses' assets (11). Mahr is another central financial right of the wife and is legally distinct from maintenance. It arises from the marriage contract as an independent financial entitlement and may be claimed according to the rules governing the marital agreement. Although mahr and ketubah are sometimes treated as broadly comparable institutions because both protect the wife financially, their legal structure and operative function are not identical. The ketubah is a broader contractual instrument documenting multiple obligations and assuming particular significance upon dissolution or death, whereas mahr is a specific proprietary right vested in the wife as a consequence of marriage. The comparison therefore reveals a common protective purpose but different legal techniques.

The non-financial rights and duties of spouses form an equally important part of both systems because marital stability is understood to depend not only on economic support but also on the quality of interpersonal conduct. In Jewish tradition, the ideal of shalom bayit, or peace within the home, reflects the importance attributed to harmony, mutual respect, emotional responsibility, and avoidance of humiliating or harmful behavior (16). Talmudic materials address not only material obligations but also the husband's responsibility to treat his wife with dignity and to avoid conduct that causes humiliation or distress (15). Marital intimacy is also treated as an area of obligation rather than merely unilateral entitlement, and the wife's sexual and emotional interests receive recognition within the legal framework (14). The wife, in turn, is expected within the traditional structure to contribute to the management of domestic life, family continuity, and the maintenance of the household, although the historical realities of Jewish women's roles have varied significantly across societies and periods (26). In Islam, the principle of good marital conduct similarly provides a broad normative foundation for non-financial obligations. Respect, affection, cooperation, fidelity, consultation, and avoidance of harm are central to the ethical conception of marriage (2). Classical Islamic family law also discusses tamkin and its relationship to marital rights and maintenance (13), but contemporary analysis increasingly stresses that marital obligations must be interpreted in light of dignity, consent, health, and the prohibition of abuse (19). This development is important because it moves the interpretation of family duties away from a purely hierarchical model and toward a reciprocal conception of marital responsibility. In both traditions, therefore, the law of the family cannot be understood solely through financial duties or formal legal powers; it must also be interpreted through ethical principles that regulate how spouses are expected to treat each other in daily life.

The issue of dissolution of marriage reveals some of the most significant differences and structural tensions in the two traditions. In Jewish law, divorce requires a get, and the husband's role in delivering this instrument historically gives him a particularly important position in the termination of marriage (18). This legal structure can create serious difficulties when a husband refuses to grant the get or when his status is uncertain, resulting in the problem of the agunah, a woman who remains religiously bound to a marriage that is no longer functioning in practice (14). The agunah problem has generated extensive legal and communal debate and has led to proposals such as prenuptial agreements and other mechanisms designed to prevent abuse of the husband's position (18). Different Jewish denominations have responded differently to these challenges, with Orthodox approaches generally remaining more closely bound to traditional Halakhic mechanisms, while Conservative and Reform approaches have adopted varying degrees of interpretive flexibility (20). The emergence of Jewish feminist critique has also intensified discussion of women's legal status in marriage and divorce (31). In Islam, divorce is legally permissible but is normatively discouraged as a first response to marital conflict, and reconciliation is generally preferred where feasible (32). Classical Islamic law grants the husband a primary role in pronouncing divorce, but the wife is not wholly deprived of pathways to dissolution. Mechanisms such as khulʿ, mubarat, judicial divorce, and contractual stipulations may provide her with means of terminating the marriage in particular circumstances (19). The Islamic system therefore also contains an asymmetry in formal divorce power, but the available corrective mechanisms differ from those of Jewish law. Comparative analysis demonstrates that neither system can be adequately assessed by examining only the formal location of divorce authority; it is necessary to consider procedural safeguards, judicial remedies, financial consequences, and the actual capacity of both spouses to exit a marriage that has become harmful or unviable.

In conclusion, the comparative study of family in Judaism and Islam demonstrates that both traditions conceive the family as a sacred, normatively regulated, and socially consequential institution in which rights, duties, and moral responsibilities are inseparably connected. Both systems recognize marriage as more than a private agreement and assign it functions related to personal stability, intergenerational continuity, religious education, moral discipline, and social cohesion. Both also impose significant financial responsibilities on the husband, preserve forms of independent financial entitlement for the wife, and recognize non-financial obligations involving respect, fidelity, cooperation, and appropriate marital conduct. At the same time, the two systems differ in their theological emphases, legal institutions, and mechanisms of implementation. Jewish family law is strongly shaped by covenantal identity, Halakha, ketubah, and the legal centrality of the get, while Islamic family law is structured around the marriage contract, mahr, nafaqah, good marital conduct, and a wider set of mechanisms for judicial or consensual dissolution. The comparison also reveals historical asymmetries in the distribution of authority between spouses, especially in matters of divorce, but these asymmetries coexist with substantial duties imposed on the party holding greater formal power. Contemporary social transformations have intensified the need to reconsider how traditional rules are interpreted and applied, particularly in relation to women's education, employment, economic independence, changing gender roles, and expectations of equality and mutual participation. The most sustainable approach in both traditions is therefore neither the uncritical preservation of inherited practices nor the wholesale abandonment of religious legal structures, but a principled interpretation that preserves the integrity of the family while strengthening justice, dignity, reciprocity, and effective protection of both spouses. From this perspective, comparative engagement between Judaism and Islam can contribute to a deeper understanding of how religious family law may continue to support stable family life while responding responsibly to contemporary social and legal realities.

مقدمه

خانواده از بنیادی‌ترین نهادهای اجتماعی و از پایدارترین صورت‌های سازمان‌یافتگی روابط انسانی است که در طول تاریخ، افزون بر تأمین نیازهای زیستی و عاطفی افراد، نقش تعیین‌کننده‌ای در انتقال فرهنگ، ارزش‌های اخلاقی، هویت دینی و الگوهای رفتاری میان نسل‌ها ایفا کرده است. اهمیت خانواده در ادیان ابراهیمی از آن جهت دوچندان می‌شود که این نهاد صرفاً محصول قرارداد اجتماعی یا توافق خصوصی میان زن و مرد تلقی نمی‌شود، بلکه در پیوندی مستقیم با اراده الهی، نظم اخلاقی و تکالیف دینی قرار می‌گیرد. در یهودیت، خانواده یکی از اصلی‌ترین بسترهای استمرار حیات دینی و قومی و انتقال عهد از نسلی به نسل دیگر است و بسیاری از احکام هلاخایی پیرامون ازدواج، روابط زوجین، فرزندآوری و تربیت فرزند در همین چارچوب معنا می‌یابد (1). در اسلام نیز خانواده جایگاهی محوری در سامان‌دهی حیات فردی و اجتماعی دارد و ازدواج به‌عنوان زمینه‌ای برای آرامش، مودت، رحمت، عفاف و مسئولیت متقابل زن و مرد معرفی می‌شود. تلقی اسلامی از خانواده، آن را نهادی اخلاقی و حقوقی می‌داند که مناسبات اعضای آن تنها بر خواسته‌های شخصی استوار نیست، بلکه مجموعه‌ای از حقوق و تکالیف متقابل، رفتارهای اخلاقی و مسئولیت‌های شرعی را دربرمی‌گیرد (2). ازاین‌رو، مطالعه تطبیقی نهاد خانواده در یهودیت و اسلام می‌تواند افزون بر آشکار کردن اشتراکات بنیادین دو سنت، تفاوت‌های موجود در مبانی نظری، ساختار حقوقی و نحوه توزیع حقوق و تکالیف میان زوجین را نیز روشن سازد.

در سنت یهودی، خاستگاه خانواده با روایت آفرینش انسان پیوند خورده است. روایت آفرینش زن و مرد و تأکید بر اینکه انسان برای زندگی در تنهایی آفریده نشده، در ادبیات یهودی مبنایی برای تبیین ضرورت ازدواج و تشکیل خانواده تلقی شده است. زن و مرد در این نگرش، در قالب یک رابطه مکمل وارد زندگی مشترک می‌شوند و خانواده نه‌تنها محل زندگی دو فرد، بلکه واحدی دینی برای استمرار نسل و انتقال هویت یهودی است (3). بر همین اساس، فرزندآوری، تربیت دینی فرزندان و آشنا ساختن آنان با تورات و شریعت جایگاه ویژه‌ای در خانواده یهودی دارد. خانواده در تاریخ یهودیت، به‌ویژه در دوره‌هایی که یهودیان در جوامع پراکنده و در معرض فرهنگ‌های دیگر زندگی می‌کردند، یکی از اصلی‌ترین ابزارهای حفظ انسجام قومی و دینی بوده است. ازاین‌رو، پیوند خانوادگی با مفاهیمی چون «عهد»، «قوم»، «هویت» و «انتقال ایمان» درهم‌تنیده شده است (4). حتی بسیاری از محدودیت‌های مربوط به ازدواج با غیر یهودیان و قواعد مربوط به نسب، ازدواج و تربیت فرزند را می‌توان در نسبت با همین ضرورت حفظ هویت جمعی تحلیل کرد (5).

در اسلام، مفهوم خانواده در قالب یک اصطلاح فقهی مستقل با تعریف جامع و مانع مطرح نشده، اما بخش وسیعی از احکام فقهی مرتبط با آن در ابواب نکاح، طلاق، خلع، مبارات، نفقه، حضانت و دیگر موضوعات خانوادگی سامان یافته است. در منابع اسلامی، واژگانی مانند «اهل» و «عیال» در معانی مختلفی به‌کار رفته‌اند که در بسیاری موارد بر همسر، فرزند یا افرادی که تحت تکفل شخص قرار دارند دلالت می‌کنند. بررسی کاربرد واژه «اهل» در قرآن نشان می‌دهد که این واژه می‌تواند بر همسر و فرزندان و در برخی موارد بر خویشاوندان نزدیک اطلاق شود (6). در برخی تفاسیر نیز کاربرد قرآنی این واژه با توجه به سیاق آیات مورد تحلیل قرار گرفته و گستره آن در مناسبات خانوادگی توضیح داده شده است (7). واژه «عیال» نیز در منابع لغوی و فقهی به کسانی اطلاق می‌شود که شخص تأمین نیازهای آنان را بر عهده دارد و همین مفهوم، رابطه میان خانواده و مسئولیت اقتصادی را برجسته می‌کند (8). بنابراین، هرچند خانواده در فقه اسلامی موضوع یک باب مستقل نیست، ساختار حقوقی آن از مجموعه قواعد مربوط به زوجیت، نسب، نفقه، مسئولیت و انحلال نکاح قابل استخراج است.

ازدواج در هر دو سنت، نقطه آغاز بسیاری از حقوق و تکالیف خانوادگی است، اما معنای حقوقی و الهیاتی آن در دو نظام کاملاً یکسان نیست. در یهودیت، ازدواج هم ماهیتی قراردادی و هم ماهیتی دینی دارد. رابطه زوجین در چارچوب هلاخا سامان می‌یابد و قواعد دینی در تعیین شرایط انعقاد

ازدواج، تعهدات مالی، روابط زناشویی و انحلال نکاح دخالت مستقیم دارند (9). در عین حال، ازدواج صرفاً یک معامله حقوقی محسوب نمی‌شود، بلکه بخشی از نظم دینی است که زن و مرد را در مسیر تحقق تکالیف خانوادگی و حفظ سنت قرار می‌دهد (10). در اسلام نیز عقد نکاح واجد آثار حقوقی مشخص است، اما فلسفه آن فراتر از ایجاد مجموعه‌ای از تعهدات مالی و جنسی دانسته می‌شود. زندگی مشترک در نگرش اسلامی با آرامش، همدلی، حفظ عفاف، مسئولیت اخلاقی و همکاری زن و مرد در تشکیل و اداره خانواده ارتباط می‌یابد (11). از همین منظر، حقوق زن و مرد نمی‌تواند صرفاً به‌عنوان مجموعه‌ای از امتیازات مستقل بررسی شود، بلکه باید در ارتباط با تکالیف متقابل و هدف کلی حفظ و استحکام خانواده تحلیل گردد.

یکی از ویژگی‌های مهم حقوق خانواده در هر دو دین آن است که میان حوزه مالی و غیرمالی روابط زوجین تفکیک وجود دارد، هرچند این دو حوزه در عمل کاملاً از یکدیگر جدا نیستند. در حوزه مالی، موضوعاتی چون نفقه، مسکن، پوشاک، هزینه‌های زندگی، دارایی‌های شخصی زن، کتوبا در یهودیت و مهریه در اسلام جایگاه اساسی دارند. در یهودیت، کتوبا افزون بر جنبه تشریفاتی، یکی از مهم‌ترین ابزارهای تثبیت تعهدات مالی شوهر در برابر زن است و در تاریخ حقوق یهود نقش مهمی در تضمین امنیت اقتصادی زن ایفا کرده است (12). در اسلام نیز مهریه حق مالی مستقلی برای زن ایجاد می‌کند و نفقه به‌عنوان تعهدی بر عهده شوهر، بخش مهمی از نظام حقوق مالی خانواده را تشکیل می‌دهد (13). استقلال مالی زن نیز از مباحث مهمی است که در تحلیل ساختار حقوقی خانواده اسلامی مورد توجه قرار گرفته و نشان می‌دهد که ازدواج به خودی خود موجب ادغام اموال زن و شوهر نمی‌شود (11). در حقوق یهودی نیز تمایز میان اموال زن و شوهر وجود دارد، هرچند قواعد مربوط به منافع برخی اموال زن و نحوه استفاده شوهر از آنها پیچیدگی‌های خاص خود را دارد (14).

حقوق و تکالیف غیرمالی نیز بخش مهم دیگری از مناسبات زناشویی را تشکیل می‌دهد. احترام متقابل، همکاری، وفاداری، حمایت عاطفی، روابط زناشویی و حفظ آرامش خانواده در هر دو سنت مورد توجه قرار گرفته است. در سنت تلمودی، قواعد حقوقی در کنار توصیه‌های اخلاقی، مرد را به رعایت شأن همسر، خودداری از تحقیر او و تأمین نیازهای جسمی و عاطفی وی ملزم می‌کنند (15). مفهوم صلح و آرامش در خانه نیز در سنت یهودی نقشی محوری دارد و بسیاری از توصیه‌های اخلاقی درباره مناسبات زن و شوهر در جهت جلوگیری از نزاع و حفظ انسجام خانوادگی قابل فهم است (16). در اسلام نیز «حسن معاشرت» مبنای مهمی برای تنظیم رفتار زوجین است و روابط خانوادگی نباید صرفاً بر مطالبه حقوق الزام‌آور استوار شود. اخلاق خانوادگی بر احترام، مدارا، گذشت، مشورت، حفظ کرامت و مسئولیت‌پذیری تأکید می‌کند (17). بر این اساس، خانواده مطلوب نه صرفاً خانواده‌ای است که اعضای آن حدود حداقلی احکام حقوقی را رعایت می‌کنند، بلکه نهادی است که در آن تعهدات اخلاقی نیز به استحکام روابط حقوقی کمک می‌کنند.

با وجود این مشابهت‌ها، تفاوت‌هایی جدی در توزیع برخی اختیارات میان زن و مرد مشاهده می‌شود. ساختار سنتی خانواده یهودی تحت تأثیر هلاخا و ساختارهای تاریخی جامعه یهودی شکل گرفته و در برخی حوزه‌ها اختیار مرد گسترده‌تر بوده است، به‌ویژه در مسئله طلاق که صدور «گت» جایگاه اساسی دارد (18). این مسئله در برخی وضعیت‌ها به پدیده «آگونا» منجر شده است؛ یعنی زنی که به دلیل امتناع شوهر از دادن گت یا نامعلوم بودن وضعیت او، امکان ازدواج مجدد ندارد. در اسلام نیز حق طلاق در ساختار سنتی فقهی عمدتاً در اختیار مرد قرار گرفته، اما در کنار آن سازوکارهایی مانند طلاق قضایی، خلع، مبارات و شروط ضمن عقد برای ایجاد امکان انحلال نکاح از سوی زن مطرح شده است (19). بررسی این مسائل نشان می‌دهد که مقایسه حقوق زوجین نباید تنها بر تشابه اصطلاحات استوار باشد، بلکه باید مبانی، سازوکارهای اجرایی و پیامدهای عملی قواعد نیز مورد توجه قرار گیرد.

تحولات اجتماعی و فرهنگی جدید نیز موجب شده است که بسیاری از آموزه‌های سنتی خانواده در هر دو دین با پرسش‌های تازه مواجه شوند. تغییر نقش‌های اقتصادی زنان، افزایش تحصیلات، تحول ساختار اشتغال، فردگرایی، افزایش طلاق، ازدواج‌های میان‌دینی و گسترش بحث‌های مربوط به برابری جنسیتی از جمله عواملی هستند که بازخوانی بسیاری از قواعد سنتی را ضروری ساخته‌اند. در یهودیت، رویکردهای ارتدوکس، محافظه‌کار و اصلاح‌طلب پاسخ‌های متفاوتی به این تحولات ارائه کرده‌اند (20). برخی جریان‌ها بر استمرار کامل ساختار هلاخایی تأکید کرده‌اند و برخی دیگر کوشیده‌اند میان ارزش‌های سنتی و مطالبات اجتماعی جدید نوعی سازگاری ایجاد کنند. در اسلام نیز رویکردهای معاصر درباره حدود اختیارات زوجین، معنای ریاست یا مدیریت خانواده، شرایط تمکین، حقوق مالی زن و امکان توسعه ابزارهای حمایت از خانواده یکسان نیست و تلاش‌هایی برای تفسیر این قواعد بر پایه عدالت، کرامت و اقتضائات زندگی جدید صورت گرفته است (19). بر این اساس، مسئله اصلی پژوهش حاضر آن است که نهاد خانواده در یهودیت و اسلام بر چه مبانی دینی و حقوقی استوار است و حقوق و تکالیف زوجین در این دو سنت از چه وجوه اشتراک و افتراقی برخوردار است. هدف پژوهش، تحلیل تطبیقی مبانی خانواده، ماهیت ازدواج، حقوق و تکالیف مالی و غیرمالی زوجین و سازوکارهای انحلال نکاح در دو نظام دینی است.

مبانی نهاد خانواده و ماهیت ازدواج در یهودیت و اسلام

خانواده در یهودیت در بستری الهیاتی شکل می‌گیرد که مفهوم عهد در آن نقشی اساسی دارد. در این سنت، تاریخ قوم یهود صرفاً تاریخ یک اجتماع انسانی نیست، بلکه تاریخ جماعتی است که خود را در رابطه‌ای عهدی با خداوند می‌فهمد و استمرار این رابطه مستلزم انتقال ایمان، شریعت و هویت از نسلی به نسل دیگر است. خانواده نخستین محیطی است که این انتقال در آن تحقق می‌یابد و والدین وظیفه دارند فرزندان را با آموزه‌های دینی، مناسک و الزامات شریعت آشنا کنند (4). به همین دلیل، تشکیل خانواده در سنت یهودی پیوند نزدیکی با استمرار حیات قومی و دینی دارد. روایت خلقت انسان نیز این نگرش را تقویت می‌کند؛ زن و مرد به‌عنوان موجوداتی که زندگی مشترک آنها بخشی از نظم آفرینش است معرفی می‌شوند و پیوند زناشویی زمینه تشکیل واحدی مستقل از خانواده پیشین را فراهم می‌سازد (3). این برداشت، ازدواج را از یک رابطه صرفاً شخصی فراتر برده و آن را در خدمت اهداف دینی و اجتماعی قرار می‌دهد.

در ادبیات دینی یهود، تنهایی انسان وضعیتی مطلوب تلقی نمی‌شود و زندگی مشترک با همسر، یکی از راه‌های رسیدن به تکامل شخصی و دینی دانسته شده است. مفهوم «عزر کنگدو» که در تفسیر رابطه زن و مرد به‌کار رفته، علاوه بر یاری‌گری، نوعی تعامل دوطرفه برای رشد و تکامل را نیز منعکس می‌کند (21). در این چارچوب، همسر صرفاً فردی برای تأمین نیازهای مادی یا استمرار نسل نیست، بلکه شریک زندگی و همراهی است که حضور او در شکل‌گیری شخصیت دینی و اخلاقی انسان اهمیت دارد (22). این نگرش سبب شده است که ازدواج و زندگی خانوادگی در سنت یهودی ارزش دینی برجسته‌ای پیدا کند و تجرد طولانی، به‌ویژه برای مردان، غالباً مطلوب تلقی نشود (16). همچنین تأکید بر شادی زوجین و فراهم کردن فرصت کافی برای تثبیت زندگی مشترک، نشان‌دهنده جایگاه رابطه زناشویی در ساختار دینی خانواده است (23).

در سنت یهودی، ازدواج ماهیتی دوگانه دارد؛ از یک سو عملی حقوقی است که آثار و تعهدات معینی ایجاد می‌کند و از سوی دیگر رابطه‌ای مقدس است که در چارچوب شریعت معنا می‌یابد. این دو بعد از یکدیگر قابل تفکیک کامل نیستند، زیرا شکل‌گیری رابطه حقوقی خود در قالب قواعد هلاخایی صورت می‌گیرد (9). مراحل سنتی ازدواج شامل «قدوشین» و «نسوئین» است. قدوشین مرحله‌ای است که در آن زن به‌طور شرعی به مرد معینی اختصاص می‌یابد و رابطه‌ای حقوقی میان آنان برقرار می‌شود، در حالی که نسوئین ورود کامل به زندگی مشترک و تحقق وضعیت زناشویی محسوب می‌شود. هرچند این دو مرحله در دوره‌های تاریخی ممکن بود با فاصله زمانی انجام شوند، در بسیاری از اجتماعات یهودی معاصر

در یک مراسم واحد تحقق می‌یابند (24). حضور شاهدان معتبر، وجود قصد ازدواج و انتقال چیزی دارای ارزش به زن از عناصر مهم تشکیل این رابطه محسوب شده‌اند (25).

رضایت نیز از عناصر مهم ازدواج است و تحولات تاریخی حقوق یهود نشان می‌دهد که موقعیت زن در پذیرش یا رد ازدواج به‌تدریج مورد توجه بیشتری قرار گرفته است. در دوره‌های تاریخی، برخی ساختارهای خانوادگی و اجتماعی امکان نقش‌آفرینی گسترده خانواده‌ها در تعیین همسر را فراهم می‌کردند، اما تحول هلاخایی و فتاوای برخی عالمان بر ضرورت رضایت زن تأکید بیشتری گذاشتند (26). ممنوعیت اجبار زن به ازدواج را باید یکی از تحولاتی دانست که به تقویت جنبه ارادی عقد کمک کرده است. در عین حال، محدودیت‌های مربوط به ازدواج با برخی اشخاص، از جمله خویشاوندان نزدیک یا در مواردی افراد خارج از جامعه یهودی، نشان می‌دهد که آزادی انتخاب همسر در هلاخا در چارچوب حفظ نظم شرعی و هویت جمعی اعمال می‌شود (27). به‌ویژه ازدواج مختلط یکی از موضوعاتی است که در تاریخ معاصر یهودیت پیامدهای مهمی برای تعریف هویت دینی و خانوادگی ایجاد کرده است (5).

یکی از ویژگی‌های برجسته ازدواج یهودی، حضور «کتوبا» در ساختار حقوقی آن است. کتوبا سندی است که تعهدات مالی و برخی الزامات شوهر نسبت به زن را ثبت و تثبیت می‌کند و از دیرباز یکی از سازوکارهای مهم حمایت از امنیت اقتصادی زن در زندگی زناشویی و هنگام انحلال ازدواج بوده است (12). اهمیت کتوبا صرفاً در مبلغی که ممکن است در آن تعیین شود خلاصه نمی‌شود، بلکه وجود آن بیانگر این اصل است که ازدواج برای شوهر تعهدات مشخص و قابل مطالبه‌ای ایجاد می‌کند. از این منظر، رابطه زناشویی در حقوق یهودی نه تنها با مجموعه‌ای از وظایف اخلاقی، بلکه با ضمانت‌های مالی نیز همراه است. توسعه تاریخی کتوبا را می‌توان کوششی برای ایجاد تعادل میان ساختار سنتی اقتدار خانوادگی و ضرورت حمایت از زن دانست (14). کتوبا به‌ویژه در صورت طلاق یا فوت شوهر، می‌تواند نقش مهمی در تضمین حقوق مالی زن داشته باشد و از تبدیل پایان ازدواج به وضعیت کاملاً فاقد امنیت اقتصادی جلوگیری کند.

در اسلام نیز ازدواج از جایگاهی فراتر از یک قرارداد صرف برخوردار است. اگرچه نکاح از منظر فقهی عقدی است که با ایجاب و قبول و تحقق شرایط معتبر شکل می‌گیرد، اهداف و آثار آن تنها در ایجاد حق بهره‌مندی جنسی یا برخی تعهدات مالی خلاصه نمی‌شود. خانواده در نگرش اسلامی زمینه‌ای برای آرامش، عفاف، تربیت نسل، مسئولیت‌پذیری و رشد اخلاقی است (2). روابط زن و مرد در این چارچوب بخشی از نظام اخلاقی وسیع‌تری است که رفتار اعضای خانواده را به ارزش‌هایی چون محبت، گذشت، امانت‌داری و حسن معاشرت پیوند می‌دهد (17). همین پیوند میان حقوق و اخلاق سبب می‌شود که اجرای کامل فلسفه خانواده تنها با رعایت حداقل تکالیف الزام‌آور فقهی تحقق نیابد، بلکه کیفیت رفتار زوجین و شیوه تعامل آنان نیز اهمیت پیدا کند.

در متون اسلامی، تشکیل خانواده با مفهوم آرامش و مودت پیوند دارد و ازدواج وسیله‌ای برای تنظیم مشروع روابط انسانی و ایجاد محیطی پایدار برای تربیت نسل محسوب می‌شود. در این نگرش، زن و مرد با ورود به عقد نکاح، مجموعه‌ای از حقوق و مسئولیت‌ها را می‌پذیرند که هدف نهایی آنها حفظ خانواده و جلوگیری از تضییع حقوق هر یک از طرفین است (11). تفاوت برخی وظایف زن و مرد در ساختار سنتی خانواده اسلامی، از دیدگاه بسیاری از اندیشمندان با تفاوت در مسئولیت‌ها و تقسیم کار خانوادگی تبیین شده است و نباید لزوماً به معنای ارزش انسانی متفاوت تلقی شود (11). بااین‌حال، نحوه تفسیر این تفاوت‌ها یکی از مهم‌ترین موضوعات مباحث معاصر حقوق خانواده است و این پرسش مطرح شده که چگونه می‌توان قواعد سنتی را در عین وفاداری به مبانی دینی، با اصل عدالت و کرامت انسانی هماهنگ ساخت (19).

در اسلام، رضایت طرفین برای شکل‌گیری نکاح اهمیت اساسی دارد و ازدواج اجباری با فلسفه عقد که مبتنی بر اراده و پذیرش رابطه زوجیت است سازگار نیست. در کنار رضایت، شرایط دیگری مانند نبود موانع نکاح و رعایت محدودیت‌های ناشی از نسب، سبب، رضاع یا تفاوت دینی در برخی

موارد مطرح می‌شود. همین محدودیت‌ها نشان می‌دهد که ازدواج، اگرچه رابطه‌ای مبتنی بر اراده افراد است، در چهارچوب نظم حقوقی و دینی تحقق می‌یابد (13). معیارهای اخلاقی انتخاب همسر نیز در آثار اسلامی مورد توجه قرار گرفته و دینداری، اخلاق، سلامت رفتار و توانایی پذیرش مسئولیت خانوادگی از عوامل مؤثر در تشکیل خانواده پایدار تلقی شده‌اند (17). بنابراین، همانند یهودیت، انتخاب همسر در اسلام نیز مسئله‌ای صرفاً فردی و عاطفی نیست و ابعاد دینی و اجتماعی آن مورد توجه قرار می‌گیرد.

مقایسه دو سنت نشان می‌دهد که ازدواج در هر دو نظام، پیوندی میان اراده فردی و نظم دینی است. نه در یهودیت و نه در اسلام، ازدواج صرفاً امری خصوصی و خارج از قلمرو شریعت تلقی نمی‌شود. در یهودیت، هلاخا شکل انعقاد، آثار و انحلال رابطه را تعیین می‌کند (9) و در اسلام نیز فقه نکاح شرایط و آثار حقوقی زندگی مشترک را سامان می‌دهد (13). در هر دو، تشکیل خانواده با تداوم نسل و تربیت فرزند ارتباط نزدیک دارد، اما بنیان الهیاتی این اهمیت تا حدی متفاوت است. خانواده یهودی به‌شدت با استمرار قوم و حفظ هویت عهدی پیوند دارد (21)، در حالی که در اسلام، تأکید اصلی بر تشکیل محیطی برای عبودیت، اخلاق، عفاف، تربیت نسل صالح و ایجاد واحدی سالم در جامعه اسلامی قرار دارد (28).

تفاوت دیگری که در تحلیل ماهیت ازدواج اهمیت دارد، جایگاه قومیت و مرزهای دینی است. در یهودیت، ازدواج درون‌گروهی تاریخی یکی از ابزارهای حفظ هویت قومی و دینی بوده و افزایش ازدواج‌های مختلط در جوامع مدرن یکی از مهم‌ترین چالش‌های اجتماعی خانواده یهودی به شمار می‌آید (29). برخی مطالعات درباره خانواده‌های یهودی معاصر نشان داده‌اند که ازدواج مختلط می‌تواند بر شیوه انتقال هویت دینی به نسل بعد اثر بگذارد و به همین دلیل، مسئله ازدواج همچنان با دغدغه بقای اجتماع دینی گره خورده است (5). در اسلام نیز محدودیت‌هایی درباره ازدواج با افراد خارج از دین وجود دارد، اما ساختار این محدودیت‌ها با یهودیت یکسان نیست و باید در چارچوب احکام خاص اسلامی تحلیل شود. با وجود این تفاوت، هر دو سنت به‌روشنی نشان می‌دهند که خانواده صرفاً محیط تحقق خواسته‌های فردی نیست، بلکه نهادی است که حفظ هویت دینی و اخلاقی جامعه نیز بر آن متکی است.

در نهایت، مبانی مشترک دو نظام را می‌توان در تقدس ازدواج، اهمیت خانواده، تأکید بر استمرار نسل، مسئولیت تربیتی والدین و الزام‌آور بودن مجموعه‌ای از حقوق و تکالیف مشاهده کرد. در هر دو سنت، خانواده سالم به‌عنوان محیطی برای رشد اخلاقی و حفظ نظم اجتماعی تلقی می‌شود. در عین حال، تفاوت در مبانی الهیاتی و تاریخی موجب شکل‌گیری نهادها و قواعد متفاوتی شده است. هلاخا، کتوبا، قدوشین و نسوئین عناصر شاخص ساختار یهودی‌اند، در حالی که عقد نکاح، مهریه، نفقه و مفهوم حسن معاشرت در ساختار اسلامی اهمیت محوری دارند. این تفاوت‌ها هنگامی آشکارتر می‌شوند که حقوق و تکالیف مالی زوجین مورد بررسی قرار گیرند، زیرا در این حوزه، رابطه میان مسئولیت اقتصادی، استقلال مالی و حمایت از زن در هر یک از دو نظام به شیوه‌ای خاص تنظیم شده است.

حقوق و تکالیف مالی زوجین در یهودیت و اسلام

حقوق مالی زوجین یکی از مهم‌ترین ابعاد حقوق خانواده است، زیرا پایداری زندگی مشترک تا حد قابل توجهی به نحوه تأمین نیازهای اقتصادی و تعیین مسئولیت هر یک از زوجین در قبال هزینه‌های خانواده وابسته است. در یهودیت، سنت هلاخایی مجموعه‌ای از تعهدات مالی را برای شوهر در برابر زن پیش‌بینی کرده است که تأمین غذا، پوشاک، مسکن و برخی هزینه‌های ضروری زندگی از مهم‌ترین آنهاست (15). این تعهدات صرفاً توصیه اخلاقی نیستند، بلکه در ساختار حقوقی ازدواج جای می‌گیرند و در متون تلمودی و تفاسیر بعدی درباره حدود و شیوه اجرای آنها بحث شده است. نظام مالی خانواده یهودی بر این فرض استوار است که شوهر مسئولیت اصلی تأمین معاش زن را بر عهده دارد و زن در مقابل، در ساختار سنتی خانواده وظایفی در اداره امور داخلی خانه و مشارکت در زندگی خانوادگی بر عهده می‌گیرد (30).

نفقه زن در سنت یهودی مفهومی گسترده دارد و تنها به غذا محدود نمی‌شود. تأمین پوشاک متناسب، محل سکونت مناسب و مراقبت‌های لازم نیز بخشی از تعهدات شوهر تلقی شده‌اند (14). تلمود در بحث‌های مربوط به کتوبوت به جزئیات برخی از این تعهدات پرداخته و نشان می‌دهد که وضعیت اقتصادی، عرف و شرایط زندگی می‌تواند در تعیین سطح تأمین معاش نقش داشته باشد (15). اصل مهم آن است که زن پس از ازدواج نباید بدون تأمین نیازهای اساسی رها شود و مرد موظف است هزینه‌های متناسب با زندگی مشترک را بر عهده گیرد. این الزام مالی یکی از پایه‌های ساختار سنتی خانواده یهودی است و با مسئولیت مرد در اداره اقتصادی خانواده ارتباط مستقیم دارد.

یکی از مهم‌ترین ابزارهای حمایت مالی از زن در یهودیت «کتوبا» است. کتوبا را نمی‌توان صرفاً معادل ساده مهریه دانست، زیرا این سند مجموعه‌ای از تعهدات مالی شوهر و حقوق اقتصادی زن را در خود جای می‌دهد و کارکرد آن در طول تاریخ گسترده‌تر از تعیین یک مبلغ مشخص بوده است (12). کتوبا در هنگام ازدواج تنظیم می‌شود و یکی از اهداف تاریخی آن جلوگیری از طلاق آسان و بدون مسئولیت مالی و نیز ایجاد نوعی امنیت اقتصادی برای زن بوده است. هنگامی که شوهر بداند پایان دادن به ازدواج با تعهدات مالی همراه است، تصمیم به طلاق نمی‌تواند کاملاً فاقد پیامد اقتصادی باشد. افزون بر این، در صورت فوت شوهر، حقوق ناشی از کتوبا می‌تواند جایگاه مالی زن را در برابر دارایی‌های باقی‌مانده تثبیت کند (14). از این جهت، کتوبا هم نقش پیشگیرانه و هم نقش حمایتی دارد.

در منابع تاریخی مربوط به ازدواج یهودی، مبالغ پایه‌ای برای تعهدات کتوبا ذکر شده است، اما اهمیت حقوقی این نهاد تنها به ارقام سنتی محدود نیست. زوجین یا خانواده‌ها می‌توانستند در چارچوب قواعد موجود، تعهدات مالی تکمیلی را نیز در سند درج کنند (12). همین امکان موجب شده است که کتوبا از یک سند تشریفاتی فراتر رود و به یکی از ابزارهای عملی تنظیم روابط مالی تبدیل شود. حقوق زن در زمینه مسکن و حمایت پس از فوت شوهر نیز با این نظام ارتباط پیدا می‌کند. تحلیل تاریخی حقوق زنان یهودی نشان می‌دهد که کتوبا با وجود شکل‌گیری در ساختاری که اقتدار خانوادگی مرد در آن گسترده بود، در عمل یکی از سازوکارهای مهم حمایت از زنان محسوب شده است (26).

استقلال مالی زن در حقوق یهودی نیز واجد اهمیت است. ازدواج موجب از بین رفتن کامل شخصیت مالی زن نمی‌شود و اصل دارایی‌های متعلق به او می‌تواند در مالکیت وی باقی بماند، هرچند حقوق سنتی در مواردی منافعی برای شوهر نسبت به برخی دارایی‌ها در نظر گرفته است (14). تفکیک میان عین مال و منافع آن از جمله موضوعاتی است که پیچیدگی ساختار مالی خانواده یهودی را نشان می‌دهد. بنابراین، نمی‌توان نظام مالی ازدواج یهودی را صرفاً بر مالکیت مرد بر همه اموال خانواده استوار دانست. زن دارای حقوق مالی مستقلی است، اما در ساختار کلاسیک، برخی آثار ازدواج بر نحوه بهره‌برداری از دارایی‌های او مترتب می‌شود. تحول اجتماعی و حقوقی در جوامع یهودی نیز این قواعد را در معرض بازخوانی قرار داده و در شاخه‌های مختلف یهودیت، رویکردهای متفاوتی درباره استقلال اقتصادی زن پدید آمده است (20).

در اسلام نیز تأمین نفقه یکی از اساسی‌ترین تکالیف مالی شوهر است. نفقه شامل نیازهای متعارف زندگی زن از جمله غذا، پوشاک، مسکن و سایر هزینه‌های ضروری است و میزان آن باید با وضعیت، شأن و عرف زندگی تناسب داشته باشد (13). در این ساختار، برخورداری زن از دارایی شخصی یا درآمد مستقل، اصل مسئولیت شوهر را در تأمین نفقه از میان نمی‌برد. استقلال اقتصادی زن و مسئولیت اقتصادی مرد دو اصل هم‌زمان هستند که ساختار مالی خانواده اسلامی را شکل می‌دهند (11). بنابراین، زن حتی در صورتی که از نظر مالی توانمند باشد، مالک دارایی خود باقی می‌ماند و الزام عمومی به مصرف آن برای تأمین هزینه‌های خانواده ندارد، در حالی که شوهر در حدود مقرر شرعی مسئول تأمین مخارج زندگی مشترک است.

مسکن از مصادیق مهم نفقه به شمار می‌آید و شوهر موظف است محل سکونتی متناسب با وضعیت زن و نیازهای زندگی خانوادگی فراهم کند (13). مناسب بودن مسکن صرفاً به وجود فضای فیزیکی محدود نمی‌شود، بلکه امنیت، امکان زندگی متعارف و رعایت شأن خانواده نیز در ارزیابی

آن اهمیت دارد. در نگرش حمایتی به حقوق خانواده، تأمین مسکن باید به‌گونه‌ای باشد که سلامت جسمی و روانی زن و امکان اداره مناسب زندگی مشترک را تضمین کند (19). پوشاک، غذا، وسایل ضروری زندگی و هزینه‌های درمانی نیز در گستره نفقه قابل بررسی هستند. در منابع فقهی، معیار عرف و تناسب با وضعیت زن نقش مهمی در تعیین مصادیق و میزان این هزینه‌ها دارد و همین امر امکان انطباق نسبی مفهوم نفقه با شرایط متغیر اجتماعی را فراهم می‌کند.

یکی از نکات مهم در نظام اسلامی آن است که حق نفقه با رابطه زوجیت و در ساختار سنتی فقهی با مسئله تمکین ارتباط یافته است. عدم ایفای برخی تعهدات زناشویی از سوی زن در صورت تحقق شرایط نشوز می‌تواند بر استحقاق نفقه اثر بگذارد (13). این ارتباط میان نفقه و تمکین از بحث‌برانگیزترین مسائل معاصر حقوق خانواده است، زیرا نوع تفسیر تمکین می‌تواند آثار مهمی بر موقعیت حقوقی زن داشته باشد. برخی رویکردهای جدیدتر بر ضرورت تفسیر محدودتر مفهوم نشوز و توجه هم‌زمان به حقوق متقابل، امنیت، کرامت و شرایط واقعی زندگی خانوادگی تأکید می‌کنند (19). بر اساس این رویکرد، رابطه زناشویی نباید به مبادله‌ای مکانیکی میان نفقه و اطاعت تقلیل یابد، بلکه باید در چارچوب مجموعه‌ای از تعهدات متقابل فهم شود.

مهریه دومین رکن مهم حقوق مالی زن در ازدواج اسلامی است. مهریه مالی است که به سبب عقد نکاح برای زن ایجاد می‌شود و از نظر حقوقی متعلق به اوست. زن می‌تواند در چارچوب قواعد مربوط، درباره دریافت، بخشش یا نحوه استفاده از آن تصمیم بگیرد (11). از آنجا که مهریه حق مستقل زن است، شوهر مالکیتی نسبت به آن ندارد و نمی‌تواند بدون رضایت زن در آن تصرف کند. مهریه ممکن است هنگام عقد تعیین شود یا در مواردی بر اساس ضوابط مربوط به مهرالمثل مشخص گردد. تفاوت مهم مهریه با نفقه آن است که مهریه به‌عنوان تعهدی ناشی از عقد ایجاد می‌شود، در حالی که نفقه تعهدی مستمر است که در طول زندگی زناشویی و بر حسب شرایط تحقق می‌یابد (13).

در مقایسه مهریه و کتوبا باید از یکسان‌انگاری پرهیز کرد. هرچند هر دو نهاد کارکرد حمایتی نسبت به زن دارند و با تعهدات اقتصادی شوهر مرتبط‌اند، ساختار حقوقی آنها متفاوت است. مهریه در حقوق اسلامی حق مالی مستقلی است که به زن تعلق می‌گیرد و می‌تواند حسب شرایط از آغاز ازدواج قابل مطالبه باشد، در حالی که کتوبا سندی گسترده‌تر برای تثبیت تعهدات مالی ناشی از ازدواج است و بخش مهمی از کارکرد تاریخی آن در زمان طلاق یا فوت شوهر نمایان می‌شود (12). به عبارت دیگر، تشابه کارکردی میان این دو نهاد نباید تفاوت ماهوی آنها را پنهان کند. بااین‌حال، هر دو نشان می‌دهند که سنت‌های دینی مورد بحث، امنیت اقتصادی زن را موضوعی حقوقی دانسته و برای آن سازوکارهایی فراتر از توصیه‌های اخلاقی پیش‌بینی کرده‌اند.

استقلال مالکیت زن نیز یکی از نقاط اشتراک مهم دو نظام است، هرچند جزئیات آن تفاوت دارد. در اسلام، اصل بر آن است که زن و مرد شخصیت مالی مستقل دارند و ازدواج موجب اشتراک قهری دارایی‌ها نمی‌شود (11). درآمد، ارث، هدایا و سایر اموال زن متعلق به خود اوست و شوهر بدون مجوز حق تصرف در آنها را ندارد. در حقوق سنتی یهود نیز عین بسیاری از اموال زن به وی تعلق دارد، اما در برخی طبقه‌بندی‌های هلاخایی شوهر ممکن است نسبت به منافع بعضی دارایی‌ها حقوقی داشته باشد (14). این تفاوت نشان می‌دهد که اگرچه اصل برخورداری زن از دارایی شخصی در هر دو سنت قابل مشاهده است، دامنه اختیار شوهر نسبت به منافع آن در ساختارهای تاریخی متفاوت بوده است.

مسئولیت تأمین هزینه‌های درمانی نیز از جنبه‌های مهم حقوق مالی و حمایتی خانواده است. در سنت یهودی، مراقبت از زن بیمار از تعهدات شوهر تلقی شده و در ادبیات تلمودی، هزینه درمان بخشی از مسئولیت زندگی مشترک محسوب می‌شود (15). این تعهد با ارزش اخلاقی عیادت و مراقبت از بیمار نیز پیوند یافته است و بنابراین جنبه مالی و عاطفی را هم‌زمان دربرمی‌گیرد (22). در نظام اسلامی نیز هزینه‌های متعارف درمانی در

برداشت‌های معاصر از نفقه جای گرفته‌اند و حمایت از سلامت زن بخشی از مسئولیت اقتصادی خانواده قلمداد می‌شود (19). این شباهت نشان می‌دهد که مفهوم نفقه در هر دو سنت محدود به تأمین حداقل بقای جسمانی نیست، بلکه به حفظ سطح متعارفی از زندگی و سلامت مربوط می‌شود. بااین‌حال، ساختار سنتی تقسیم مسئولیت‌ها در هر دو دین متأثر از الگوی خانواده‌ای بوده که مرد در آن تأمین‌کننده اصلی درآمد و زن بیش از همه مسئول اداره داخلی خانه و تربیت فرزند تلقی می‌شده است. در یهودیت، ادبیات سنتی درباره زن صالح و مدیریت خانه این تقسیم کار را بازتاب می‌دهد (16). در اسلام نیز بسیاری از الگوهای تاریخی خانواده بر مسئولیت اقتصادی مرد و نقش پررنگ زن در مدیریت محیط خانه شکل گرفته‌اند (28). تحول بازار کار و حضور گسترده زنان در فعالیت اقتصادی، این الگو را در هر دو جامعه با پرسش‌هایی جدید مواجه کرده است. مسئله این است که آیا مسئولیت‌های مالی سنتی باید با تغییر نقش‌های اقتصادی بازتعریف شوند یا همچنان به‌عنوان حقوق و تکالیف مستقل ناشی از ازدواج باقی بمانند. پاسخ به این پرسش در میان جریان‌های دینی مختلف یکسان نیست.

تحلیل تطبیقی نشان می‌دهد که در هر دو نظام، مسئولیت مالی مرد تا حد زیادی کارکرد حمایتی دارد. هدف اصلی آن جلوگیری از تحمیل بار اقتصادی زندگی مشترک بر زن و تضمین حداقلی از امنیت برای اوست. در یهودیت، کتوبا این حمایت را به شکلی قراردادی و هلاخایی تقویت می‌کند (12) و در اسلام، ترکیب مهریه و نفقه شبکه‌ای از حقوق مالی زن ایجاد می‌کند (11). در عین حال، هر دو ساختار هنگامی که از زمینه اخلاقی و اصل مسئولیت متقابل جدا شوند، ممکن است به منبع تعارض تبدیل شوند. ازاین‌رو، نظام حقوقی خانواده تنها زمانی می‌تواند به هدف خود دست یابد که تعهدات مالی در کنار حسن معاشرت، همکاری و رعایت کرامت متقابل اجرا شوند.

در مجموع، حقوق مالی زوجین در یهودیت و اسلام بر اصل ایجاد امنیت اقتصادی در خانواده و تعیین مسئولیت مشخص برای تأمین نیازهای زندگی استوار است. شباهت مهم آن است که در هر دو، شوهر در ساختار سنتی مسئول اصلی تأمین معاش محسوب می‌شود و زن از حقوق مالی مشخص و قابل مطالبه برخوردار است. تفاوت‌ها بیشتر در سازوکارهای حقوقی و ماهیت ابزارهای تضمین‌کننده این حقوق دیده می‌شود. کتوبا نهادی ویژه در حقوق یهود است که در کنار تعهدات جاری شوهر، حمایت اقتصادی زن در صورت پایان ازدواج را تقویت می‌کند، در حالی که نظام اسلامی از ترکیب مهریه، نفقه و استقلال مالکیت زن برای تحقق حمایت مالی بهره می‌برد. این نظام مالی هنگامی به‌طور کامل قابل فهم است که در کنار حقوق و تکالیف غیرمالی بررسی شود، زیرا خانواده صرفاً یک واحد اقتصادی نیست و بخش مهمی از پایداری آن به کیفیت رابطه عاطفی، اخلاقی و زناشویی زوجین وابسته است.

حقوق و تکالیف غیرمالی زوجین و انحلال نکاح در یهودیت و اسلام

روابط غیرمالی زوجین حوزه‌ای گسترده از حقوق و تکالیف را دربرمی‌گیرد که مستقیماً با کرامت، امنیت، آرامش روانی و کیفیت زندگی خانوادگی ارتباط دارد. در هر دو سنت یهودی و اسلامی، ازدواج نه صرفاً منشأ تعهدات اقتصادی، بلکه آغاز رابطه‌ای اخلاقی و انسانی است که زن و مرد را به رعایت حقوق شخصی و عاطفی یکدیگر ملزم می‌کند. در یهودیت، مفهوم «شلوم بییت» یا صلح و آرامش خانه یکی از ارزش‌های برجسته زندگی خانوادگی است و بخش مهمی از توصیه‌های دینی درباره روابط زوجین در جهت جلوگیری از تعارض، تحقیر و رفتار آسیب‌زا قابل فهم است (16). خانواده مطلوب در این نگرش، محیطی است که در آن زن و شوهر از طریق همکاری، احترام و رعایت تعهدات متقابل، فضای مناسبی برای زندگی دینی و تربیت نسل آینده فراهم می‌کنند (10).

در منابع تلمودی، رفتار مرد با همسر تنها بر پرداخت نفقه متمرکز نیست و احترام و حمایت عاطفی نیز اهمیت دارد. توصیه به خودداری از آزار، تحقیر و رنجاندن همسر نشان می‌دهد که کرامت زن در رابطه زناشویی از موضوعات مورد توجه سنت یهودی بوده است (15). برخی گزارش‌های

تلمودی بر این نکته تأکید دارند که رفتار خشن یا تحقیرآمیز با همسر با ارزش‌های دینی خانواده سازگار نیست و مرد موظف است شأن زن را رعایت کند (30). این نگرش، حمایت از زن را از حوزه اقتصادی فراتر می‌برد و نشان می‌دهد که تعهدات ناشی از ازدواج، رفتار روزمره و نحوه تعامل عاطفی را نیز شامل می‌شود. در تفاسیر متأخرتر نیز ضرورت حفظ احترام متقابل و مسئولیت شوهر نسبت به آرامش زن مورد توجه قرار گرفته است (22).

روابط زناشویی نیز در سنت یهودی به‌عنوان یکی از تعهدات متقابل زندگی مشترک مطرح است. در هلاخا، تکلیف جنسی شوهر نسبت به زن موضوع قواعد مشخصی قرار گرفته و میزان یا تناوب آن در برخی منابع با وضعیت زندگی و شغل مرد ارتباط یافته است (15). اهمیت این امر در آن است که رابطه جنسی صرفاً به‌عنوان حق یک‌جانبه مرد تصور نشده، بلکه نیاز زن نیز در چارچوب حقوق زناشویی مورد توجه قرار گرفته است. این مسئله یکی از جنبه‌هایی است که پیچیدگی نظام سنتی حقوق خانواده یهودی را آشکار می‌کند؛ زیرا در کنار برخی ساختارهای نامتقارن، مجموعه‌ای از تعهدات نیز برای حمایت از زن پیش‌بینی شده است (14). بنابراین، تحلیل حقوق زنان در یهودیت باید هم‌زمان محدودیت‌ها و ضمانت‌های حمایتی موجود در هلاخا را مورد توجه قرار دهد.

زن نیز در ساختار سنتی خانواده یهودی مسئولیت‌هایی در قبال شوهر و خانواده دارد. اداره خانه، مشارکت در تربیت فرزندان، حفظ انسجام خانوادگی و وفاداری به رابطه زناشویی از جمله اموری هستند که در ادبیات سنتی برجسته شده‌اند (16). بااین‌حال، تصویر زن یهودی تنها به فعالیت در فضای خانه محدود نیست و در برخی متون، نقش او در حمایت اقتصادی، عاطفی و معنوی خانواده نیز مورد توجه قرار گرفته است. تحولات تاریخی جایگاه زنان یهودی نشان می‌دهد که نقش آنان بسته به دوره تاریخی، ساختار اجتماعی و جامعه محل زندگی متفاوت بوده است (26). در جوامع مدرن، افزایش حضور زنان در آموزش، اشتغال و فعالیت‌های عمومی نیز موجب شده است که تقسیم سنتی نقش‌ها در بسیاری از خانواده‌های یهودی بازتعریف شود.

در اسلام نیز حسن معاشرت یکی از اصول اساسی روابط غیرمالی زوجین است. این اصل اقتضا می‌کند که زن و مرد در زندگی مشترک با یکدیگر رفتاری متناسب با کرامت انسانی و عرف پسندیده داشته باشند و از رفتارهایی که موجب تحقیر، آزار یا نابودی آرامش خانواده می‌شود خودداری کنند (2). حسن معاشرت مفهومی گسترده است و می‌تواند احترام، مهربانی، توجه به نیازهای عاطفی، همکاری و پرهیز از خشونت را دربرگیرد. در آثار اخلاقی اسلامی نیز رابطه زن و شوهر یکی از حوزه‌های مهم تهذیب اخلاقی دانسته شده و بر بردباری، خوش‌رفتاری و رعایت حقوق طرف مقابل تأکید شده است (17). از این منظر، زندگی خانوادگی خود عرصه‌ای برای تحقق فضایل اخلاقی و کنترل خودخواهی‌های فردی است.

در آموزه‌های اسلامی، زن صرفاً موضوع حمایت مرد نیست، بلکه خود نیز در برابر شوهر و خانواده مسئولیت‌هایی دارد. وفاداری، حفظ مصالح زندگی مشترک، مشارکت در اداره خانواده و رعایت حقوق زناشویی در شمار این مسئولیت‌ها قرار می‌گیرند (2). مفهوم «حسن التبعل» در ادبیات اخلاقی اسلامی بر کیفیت مناسب رابطه زن با شوهر تأکید دارد، اما تفسیر این مفهوم باید در ارتباط با مسئولیت‌های متقابل مرد فهم شود. رابطه خانوادگی در صورتی متوازن خواهد بود که تکالیف یک طرف بدون در نظر گرفتن وظایف طرف دیگر برجسته نشود. از همین رو، رویکردهای معاصر حقوق خانواده بر آن‌اند که مجموعه حقوق و تکالیف زوجین در قالب یک نظام متقابل و نه سلسله‌ای از امتیازات یک‌جانبه تحلیل شود (19).

تمکین یکی از مفاهیم مهم و در عین حال مناقشه‌برانگیز در حقوق خانواده اسلامی است. در ساختار سنتی فقه، تمکین با حقوق زناشویی و در مواردی با استحقاق نفقه ارتباط دارد (13). بااین‌حال، برداشت از تمکین نباید به معنای سلب کامل اراده زن یا ایجاد حق مطلق برای شوهر تلقی شود. زندگی زناشویی از منظر اخلاقی بر محبت، احترام و سلامت رابطه استوار است و هر تفسیری که به آزار یا نقض کرامت یکی از زوجین

بینجامد با اهداف کلی حمایت از خانواده ناسازگار خواهد بود (19). همین مسئله ضرورت تمایز میان حقوق زناشویی مشروع و رفتارهای تحمیلی یا خشونت‌آمیز را آشکار می‌سازد.

موضوع محل سکونت و خروج از منزل نیز در حقوق خانواده اسلامی با مناسبات زوجین ارتباط پیدا می‌کند. در ساختار سنتی، تعیین محل زندگی خانوادگی عمدتاً با مسئولیت مدیریتی و اقتصادی شوهر پیوند داشته است، اما امکان توافق و شرط‌گذاری نیز در روابط زوجین وجود دارد (13). رویکردهای جدیدتر، به‌ویژه در تحلیل حقوقی خانواده معاصر، بر ضرورت توجه به مصالح مشترک خانواده و توافق زوجین تأکید بیشتری دارند (19). این تحول در تفسیر نشان می‌دهد که قواعد خانوادگی را نمی‌توان بدون توجه به تغییر شرایط اجتماعی، اشتغال زنان، تحصیلات و الزامات زندگی شهری تحلیل کرد.

در هر دو دین، وفاداری به رابطه زناشویی اهمیت بنیادین دارد. ازدواج تعهدی انحصاری میان زوجین ایجاد می‌کند و روابط خارج از چارچوب مشروع خانواده با نظم اخلاقی و دینی ناسازگار تلقی می‌شوند. در یهودیت، قواعد هلاخایی درباره روابط جنسی، نسب و وفاداری بخشی از سازوکار حفظ ساختار خانواده هستند (27). در اسلام نیز عفاف و وفاداری از پایه‌های اخلاق زناشویی به شمار می‌آیند و حفظ مرزهای رابطه زوجیت در استحکام خانواده نقش اساسی دارد (2). این اشتراک نشان می‌دهد که خانواده در هر دو نظام بر تعهد پایدار زوجین استوار است و نقض وفاداری تنها مسئله‌ای فردی تلقی نمی‌شود، بلکه می‌تواند آثار حقوقی، اخلاقی و اجتماعی داشته باشد.

با وجود تأکید دو سنت بر حفظ خانواده، امکان انحلال ازدواج نیز به رسمیت شناخته شده است. در یهودیت، طلاق از طریق «گت» تحقق می‌یابد و این سند یکی از عناصر ضروری پایان قانونی ازدواج است (18). در ساختار کلاسیک هلاخا، نقش مرد در صدور گت برجسته است و همین موضوع در برخی موارد عدم توازن قدرت میان زوجین را به وجود آورده است. اگر مرد از دادن گت خودداری کند، زن ممکن است با وضعیتی مواجه شود که با وجود پایان عملی زندگی مشترک، از نظر دینی همچنان متأهل شناخته شود. این وضعیت اساس مسئله «آگونا» را تشکیل می‌دهد و یکی از دشوارترین موضوعات حقوق خانواده یهودی به شمار می‌آید (18).

پدیده آگونا از آن جهت اهمیت دارد که آثار محدودیت در سازوکار طلاق را به‌صورت عملی نشان می‌دهد. زن آگونا قادر نیست بدون دریافت گت معتبر وارد ازدواج دینی جدید شود و این امر ممکن است او را برای مدتی طولانی در وضعیتی نامعین قرار دهد (14). در طول زمان، عالمان و نهادهای یهودی راهکارهای گوناگونی برای کاهش این مشکل پیشنهاد کرده‌اند. استفاده از توافق‌های پیش از ازدواج، اعمال فشارهای اجتماعی یا حقوقی مجاز و ایجاد ترتیباتی که مرد را به همکاری در صدور گت ترغیب کند از جمله این راهکارهاست (18). بااین‌حال، نحوه حل مسئله در شاخه‌های مختلف یهودیت یکسان نیست و جوامع ارتدوکس نسبت به تغییر مبانی سنتی هلاخا محدودیت بیشتری دارند (20).

تحولات اجتماعی و جنبش‌های مربوط به حقوق زنان نیز نقدهای مهمی نسبت به برخی ابعاد حقوق خانواده یهودی مطرح کرده‌اند. مسئله حق زن در طلاق، مشارکت مذهبی زنان و تفسیر قواعد سنتی از جمله محورهایی بوده‌اند که در ادبیات معاصر یهودی مورد بازنگری قرار گرفته‌اند (31). برخی جریان‌های یهودی تلاش کرده‌اند با حفظ پیوند با سنت، سازوکارهای حقوقی تازه‌ای برای کاهش عدم توازن در روابط خانوادگی پیدا کنند، در حالی که رویکردهای اصلاح‌طلبانه‌تر تغییرات گسترده‌تری را پذیرفته‌اند (20). این اختلاف رویکرد نشان می‌دهد که حقوق خانواده یهودی امروز یک نظام کاملاً یکپارچه و بدون اختلاف تفسیری نیست.

در اسلام، اصل بر حفظ خانواده و تلاش برای جلوگیری از فروپاشی زندگی مشترک است و طلاق به‌رغم مشروعیت، امری مطلوب و نخستین راه‌حل اختلاف خانوادگی تلقی نمی‌شود (32). آموزه‌های اسلامی بر اصلاح رابطه، مدارا و حل اختلاف پیش از توسل به جدایی تأکید دارند. بااین‌حال، هنگامی که ادامه زندگی مشترک امکان‌پذیر نباشد، طلاق به‌عنوان یکی از راه‌های پایان دادن به رابطه زناشویی پذیرفته شده است. در

ساختار سنتی فقه، اختیار اجرای طلاق اساساً با مرد است، اما این امر به معنای فقدان هرگونه راهکار برای زن نیست. زن می‌تواند در شرایط خاص از سازوکارهای حقوقی برای پایان ازدواج استفاده کند و تحول حقوق خانواده در بسیاری از نظام‌های معاصر اسلامی نیز دامنه این سازوکارها را توسعه داده است (19).

خلع یکی از راه‌های مهم انحلال ازدواج از سوی زن است که معمولاً در وضعیتی مطرح می‌شود که زن نسبت به ادامه زندگی مشترک کراهت شدید دارد و در برابر جدایی مالی را به شوهر واگذار می‌کند. مبارات نیز در مواردی مطرح می‌شود که کراهت متقابل باشد. افزون بر این، در شرایطی مانند عدم پرداخت نفقه، عسر و حرج یا تحقق برخی شروط، امکان مراجعه زن به مرجع قضایی و درخواست جدایی می‌تواند مطرح شود (13). شروط ضمن عقد نیز ابزار دیگری برای تنظیم اختیارات زوجین هستند و می‌توانند در محدوده مجاز، موقعیت زن را در تصمیم‌گیری درباره آینده ازدواج تقویت کنند (19). این سازوکارها نشان می‌دهند که نظام اسلامی طلاق، با وجود اعطای اختیار اولیه گسترده‌تر به مرد، کاملاً فاقد امکان اقدام زن برای پایان ازدواج نیست.

مقایسه گت در یهودیت و طلاق در اسلام، هم شباهت و هم تفاوت را نشان می‌دهد. در هر دو نظام سنتی، مرد از جایگاه قوی‌تری در آغاز فرآیند طلاق برخوردار بوده است، اما ماهیت و تشریفات این اختیار متفاوت است. گت سندی ضروری برای پایان ازدواج یهودی است و فقدان آن می‌تواند مانع ازدواج مجدد زن شود (18). در اسلام، طلاق با قواعد و تشریفات فقهی خاص خود تحقق می‌یابد و در کنار آن مسیرهایی چون خلع، مبارات و طلاق قضایی وجود دارند (19). بنابراین، اگرچه ساختار اولیه در هر دو سنت نوعی عدم تقارن در اختیار طلاق را نشان می‌دهد، آثار و سازوکارهای جبرانی آن یکسان نیست.

در تحلیل معاصر، اصل کرامت انسانی می‌تواند معیاری مهم برای تفسیر حقوق و تکالیف غیرمالی زوجین باشد. قواعد سنتی اگر جدا از اهداف اخلاقی خود مطالعه شوند، ممکن است به‌گونه‌ای تفسیر شوند که تنها بر اقتدار یک طرف و تکلیف طرف دیگر تأکید کند. در حالی که مطالعه جامع منابع نشان می‌دهد در هر دو دین، حمایت، احترام، مسئولیت، وفاداری و جلوگیری از آزار از عناصر اساسی خانواده‌اند (16). در اسلام نیز هرگونه تحلیل از ساختار خانواده باید در کنار تکالیف زن، مسئولیت‌های گسترده مرد و اصل معاشرت شایسته را در نظر گیرد (19). ازاین‌رو، توازن حقوق و تکالیف نه با حذف تفاوت‌ها، بلکه با جلوگیری از تبدیل تفاوت نقش‌ها به مجوز تضییع حقوق قابل تحقق است.

خانواده معاصر در هر دو سنت با تحولاتی مواجه شده است که تعریف سنتی نقش‌های زوجین را تحت تأثیر قرار داده‌اند. در جوامع یهودی، مدرنیزاسیون، خروج از جوامع بسته سنتی و افزایش تماس با فرهنگ‌های دیگر موجب تغییرات گسترده در الگوی ازدواج و خانواده شده است (33). افزایش ازدواج‌های مختلط نیز پرسش‌های تازه‌ای درباره انتقال هویت دینی ایجاد کرده است (5). در واکنش به این تحولات، برخی جریان‌های ارتدوکس بر بازگشت به سنت و تقویت خانواده مذهبی تأکید کرده‌اند (34). در مقابل، جریان‌های دیگر کوشیده‌اند برداشت‌های سنتی از نقش‌های جنسیتی و روابط زوجین را با ارزش‌های اجتماعی جدید هماهنگ سازند (20).

در جوامع اسلامی نیز تغییر نقش‌های اقتصادی و اجتماعی زن، شهرنشینی، آموزش عالی، افزایش مشارکت شغلی و تحول انتظارات از ازدواج موجب شکل‌گیری مسائل جدیدی شده است. نظام حقوق خانواده باید در برابر این تحولات، ضمن حفظ اصول بنیادین خود، پاسخ‌هایی برای مسائل جدید ارائه کند. برخی پژوهش‌های معاصر بر ضرورت طراحی نظام جامع حمایت از خانواده تأکید کرده‌اند تا حقوق و مسئولیت‌های اعضا در قالب سازوکاری هماهنگ مورد توجه قرار گیرد (19). در چنین رویکردی، حمایت از خانواده تنها از طریق حفظ ظاهری ازدواج حاصل نمی‌شود، بلکه امنیت اقتصادی، سلامت روانی، جلوگیری از خشونت و برخورداری هر دو طرف از امکان احقاق حقوق نیز جزء عناصر پایداری خانواده محسوب می‌شوند.

در نتیجه، حقوق غیرمالی و قواعد انحلال نکاح در یهودیت و اسلام نشان می‌دهند که هر دو سنت میان حفظ خانواده و پذیرش امکان پایان دادن به ازدواج ناموفق نوعی توازن ایجاد کرده‌اند. هر دو بر احترام، وفاداری، مسئولیت و حفظ آرامش خانواده تأکید می‌کنند، اما در توزیع برخی اختیارات، به‌ویژه اختیار طلاق، ساختار تاریخی نامتقارنی داشته‌اند. یهودیت با مسئله گت و آگونا و اسلام با بحث حدود اختیار مرد در طلاق و راه‌های دسترسی زن به جدایی مواجه است. تحولات معاصر موجب شده‌اند که هر دو سنت راه‌های تازه‌ای برای بازخوانی این قواعد جست‌وجو کنند. بااین‌حال، هر بازنگری پایدار هنگامی امکان‌پذیر است که هم با مبانی دینی سازگار باشد و هم بتواند کرامت، امنیت و حقوق واقعی زن و مرد را در زندگی خانوادگی تضمین کند.

نتیجه‌گیری

بررسی تطبیقی نهاد خانواده در یهودیت و اسلام نشان می‌دهد که خانواده در هر دو سنت جایگاهی بسیار فراتر از یک واحد خصوصی یا قراردادی دارد. خانواده در هر دو نظام بخشی از نظم دینی، اخلاقی و اجتماعی محسوب می‌شود و شکل‌گیری آن با اهدافی چون آرامش فردی، استمرار نسل، تربیت فرزند، انتقال ارزش‌های دینی و ایجاد مسئولیت میان اعضای خانواده پیوند دارد. همین برداشت سبب شده است که ازدواج نه یک رابطه موقت یا صرفاً عاطفی، بلکه رابطه‌ای حقوقی و اخلاقی تلقی شود که زن و مرد را در برابر یکدیگر و در برابر خانواده به مجموعه‌ای از تعهدات پایدار ملزم می‌سازد. با وجود تفاوت در مبانی الهیاتی دو سنت، اصل تقدس خانواده و ضرورت حمایت از آن یکی از برجسته‌ترین نقاط اشتراک یهودیت و اسلام است.

خانواده یهودی در بستری شکل گرفته است که مفهوم عهد، هویت قومی و استمرار جامعه دینی در آن اهمیت ویژه دارد. ازاین‌رو، ازدواج و فرزندآوری تنها امور شخصی به شمار نمی‌آیند، بلکه در استمرار سنت و هویت یهودی نقش دارند. آموزش دینی فرزندان، حفظ مناسک و انتقال ارزش‌ها از نسلی به نسل دیگر از مهم‌ترین کارکردهای خانواده است. در مقابل، خانواده در اسلام بیش از همه در چارچوب عبودیت، اخلاق، عفاف، آرامش، مودت، رحمت و تربیت نسل صالح فهم می‌شود. خانواده مسلمان واحدی از جامعه دینی است که مسئولیت دارد محیطی مناسب برای رشد اخلاقی و معنوی اعضای خود فراهم سازد. بنابراین، اگرچه مفهوم هویت دینی در هر دو نظام مهم است، در یهودیت بعد قومی و عهدی برجستگی بیشتری دارد و در اسلام تأکید بر امت، اخلاق و مسئولیت دینی عمومی پررنگ‌تر است.

ازدواج نیز در هر دو سنت ماهیتی فراتر از توافق شخصی دارد. در یهودیت، پیوند زناشویی در چارچوب هلاخا شکل می‌گیرد و مراحلی چون قدوشین و نسوئین و همچنین نهاد کتوبا به آن ساختار حقوقی ویژه‌ای می‌بخشند. رضایت، اهلیت و رعایت موانع ازدواج از عناصر اساسی این نظام‌اند. در اسلام نیز عقد نکاح از اراده زوجین ناشی می‌شود، اما آثار آن در چارچوب قواعد شرعی تعیین می‌گردد. رضایت طرفین، نبود موانع نکاح و پذیرش آثار مالی و غیرمالی ازدواج، رابطه‌ای حقوقی ایجاد می‌کند که در عین قراردادی بودن، با اهداف اخلاقی و اجتماعی خانواده پیوند خورده است. ازاین‌رو، هیچ‌یک از دو نظام ازدواج را رابطه‌ای کاملاً خصوصی و فارغ از نظم اجتماعی نمی‌دانند.

در حوزه حقوق مالی، یکی از آشکارترین شباهت‌ها، مسئولیت اقتصادی مرد در ساختار سنتی خانواده است. در هر دو نظام، شوهر مسئول اصلی تأمین نیازهای متعارف زندگی زن بوده و غذا، پوشاک، مسکن و دیگر نیازهای ضروری در قلمرو تعهدات وی قرار گرفته‌اند. این ساختار از یک سو بازتاب تقسیم کار سنتی خانواده است و از سوی دیگر کارکرد حمایتی مهمی برای زن دارد. زن برای برخورداری از امنیت اقتصادی در زندگی مشترک ناگزیر نیست دارایی شخصی خود را صرف هزینه‌های خانواده کند و تعهد مالی شوهر اصولاً مستقل از میزان ثروت زن شکل می‌گیرد. همین موضوع یکی از مهم‌ترین مبانی حمایت اقتصادی از زن در هر دو نظام محسوب می‌شود.

بااین‌حال، ابزارهای تضمین حقوق مالی در دو سنت متفاوت‌اند. کتوبا در یهودیت سندی حقوقی است که بخشی از تعهدات اقتصادی شوهر را تثبیت کرده و به‌ویژه در صورت طلاق یا فوت وی اهمیت خود را نشان می‌دهد. این سند در تاریخ حقوق یهود یکی از ابزارهای اصلی جلوگیری از بی‌پناهی اقتصادی زن بوده است. در اسلام، مهریه و نفقه دو نهاد متمایز ولی مکمل برای حمایت مالی از زن‌اند. مهریه حق مستقلی است که به سبب ازدواج برای زن ایجاد می‌شود، در حالی که نفقه تعهدی مستمر برای تأمین نیازهای زندگی است. استقلال مالکیت زن نیز در نظام اسلامی از اهمیت ویژه برخوردار است و ازدواج اصولاً سبب ادغام دارایی زن و شوهر نمی‌شود. ازاین‌رو، اگرچه کتوبا و مهریه دارای کارکردهای مشترکی در حمایت از زن هستند، از نظر ماهیت، زمان مطالبه و گستره آثار نباید یکی دانسته شوند.

در حقوق غیرمالی، شباهت دو دین بیش از همه در تأکید بر احترام، وفاداری، همکاری و حفظ آرامش خانواده نمایان می‌شود. خانواده‌ای که در آن تعهدات مالی اجرا شود اما اعضای آن در معرض تحقیر، خشونت یا بی‌توجهی عاطفی قرار گیرند، با آرمان خانواده در هیچ‌یک از دو سنت سازگار نیست. در یهودیت، صلح در خانه یکی از اهداف مهم اخلاق خانوادگی است و رفتار زن و مرد باید در جهت حفظ این آرامش قرار گیرد. در اسلام نیز حسن معاشرت مفهوم مرکزی تنظیم رفتار زوجین است و اقتضا می‌کند هر دو طرف با رعایت شأن و کرامت یکدیگر زندگی کنند. بنابراین، حقوق خانوادگی را نمی‌توان تنها در قواعد الزام‌آور مالی یا جنسی خلاصه کرد، بلکه اخلاق و حقوق در این حوزه ارتباطی نزدیک با یکدیگر دارند.

یکی از مهم‌ترین چالش‌های تطبیقی، نحوه توزیع اختیار میان زن و مرد است. ساختارهای سنتی هر دو نظام در برخی حوزه‌ها به مرد اختیار گسترده‌تری داده‌اند و این امر به‌ویژه در مسئله انحلال نکاح آشکار است. در یهودیت، ضرورت صدور گت و وابستگی تحقق طلاق دینی به آن می‌تواند در صورت عدم همکاری شوهر مشکل جدی برای زن ایجاد کند. پدیده آگونا نمونه روشن پیامدهای چنین عدم توازنی است. در اسلام نیز حق اولیه طلاق در ساختار سنتی بیشتر در اختیار مرد است، اما راه‌هایی مانند خلع، مبارات، طلاق قضایی و شروط ضمن عقد می‌توانند امکان پایان دادن به ازدواج را برای زن فراهم کنند. تفاوت مهم آن است که سازوکارهای دقیق، آثار حقوقی و محدودیت‌های اعمال اختیار در دو نظام یکسان نیستند و مقایسه آنها باید با توجه به همین تفاوت‌ها انجام گیرد.

تحلیل این قواعد نشان می‌دهد که وجود تفاوت در حقوق و تکالیف زوجین به‌تنهایی برای ارزیابی عدالت یا بی‌عدالتی یک نظام کافی نیست. باید بررسی شود که هر حق در برابر چه تکلیفی قرار گرفته، چه ضمانت اجرایی دارد و در عمل چه آثاری برای طرفین ایجاد می‌کند. برای مثال، مسئولیت اقتصادی مرد ممکن است در برابر برخی اختیارات مدیریتی او قرار گرفته باشد، اما این ارتباط نمی‌تواند به معنای اعطای اختیار نامحدود بر زن تلقی شود. همچنین تکالیف زن در زندگی خانوادگی باید همراه با وظایف شوهر در تأمین امنیت، احترام، نفقه و رفتار شایسته تحلیل شوند. جدا کردن یک حکم از مجموعه روابط خانوادگی می‌تواند تصویری ناقص و حتی گمراه‌کننده از ساختار حقوق خانواده ارائه کند.

یکی دیگر از یافته‌های مهم این بررسی آن است که حقوق خانواده در هر دو سنت از تاریخ و شرایط اجتماعی تأثیر پذیرفته است. بسیاری از قواعد در دوره‌هایی شکل گرفته‌اند که الگوی غالب خانواده، تقسیم نقش مشخصی میان مرد و زن داشت و مرد عموماً تأمین‌کننده اقتصادی و زن مدیر اصلی امور داخلی خانه بود. تحول اجتماعی، تحصیلات زنان، اشتغال گسترده آنان، تغییر ساختار اقتصادی و دگرگونی انتظارات از زندگی زناشویی سبب شده است که برخی از این مفروضات تاریخی دیگر به همان شکل در همه خانواده‌ها وجود نداشته باشند. در نتیجه، پرسش درباره نحوه تطبیق قواعد سنتی با خانواده معاصر به مسئله‌ای مهم در هر دو دین تبدیل شده است.

در یهودیت، شاخه‌های مختلف پاسخ‌های متفاوتی به این تحول ارائه کرده‌اند. برخی جریان‌ها بر حفظ ساختار سنتی تأکید دارند و اصلاح را تنها در حدود روش‌های پذیرفته‌شده دینی ممکن می‌دانند، در حالی که برخی دیگر تغییرات گسترده‌تری در نقش‌های خانوادگی و جایگاه زن

پذیرفته‌اند. در اسلام نیز میان رویکردهایی که بر تفسیر سنتی قواعد خانواده تأکید دارند و دیدگاه‌هایی که خواهان بازخوانی آنها با توجه به عدالت، کرامت و شرایط اجتماعی جدید هستند تفاوت وجود دارد. وجود این تکثر نشان می‌دهد که هیچ‌یک از دو سنت را نمی‌توان مجموعه‌ای کاملاً ثابت و فاقد تحول دانست.

در عین حال، بازخوانی قواعد خانوادگی زمانی می‌تواند مؤثر باشد که هدف اصلی خانواده را از میان نبرد. تحول حقوق زن و مرد نباید به حذف مفهوم مسئولیت در خانواده منجر شود. یکی از مشکلات خانواده معاصر آن است که گاهی تأکید بر حقوق فردی بدون توجه کافی به وظایف متقابل مطرح می‌شود، در حالی که ازدواج ذاتاً نهادی مبتنی بر مسئولیت مشترک است. آزادی، استقلال و کرامت زوجین زمانی می‌تواند با استحکام خانواده سازگار باشد که هر دو طرف آثار انتخاب خود و مسئولیت‌های ناشی از زندگی مشترک را بپذیرند. بنابراین، اصلاح ساختار حقوق خانواده نباید صرفاً به انتقال قدرت از یک طرف به طرف دیگر محدود شود، بلکه باید به ایجاد رابطه‌ای عادلانه‌تر و مسئولانه‌تر میان زن و مرد منجر گردد. یکی از نقاط قوت قابل استخراج از هر دو سنت، پیوند حقوق با اخلاق است. قانون می‌تواند نفقه را الزام‌آور کند، مهریه یا کتوبا را قابل مطالبه بداند یا تشریفات طلاق را تعیین کند، اما نمی‌تواند به‌تنهایی محبت، گذشت، احترام و همدلی ایجاد کند. از همین رو، آموزه‌های اخلاقی خانواده در یهودیت و اسلام مکمل قواعد حقوقی‌اند. خانواده پایدار تنها با ضمانت اجرای حقوقی شکل نمی‌گیرد و نیازمند درونی شدن ارزش‌هایی است که زن و مرد را به فراتر رفتن از حداقل تکالیف الزام‌آور تشویق می‌کند. در چنین نگرشی، حسن معاشرت، صلح خانوادگی و همکاری نه مفاهیمی تزئینی، بلکه عناصر ضروری موفقیت زندگی زناشویی هستند.

بررسی تطبیقی همچنین نشان می‌دهد که نمی‌توان یکی از دو نظام را به‌طور مطلق بر دیگری برتر دانست. هر یک در بستر تاریخی و الهیاتی خاص خود شکل گرفته و ابزارهای متفاوتی برای حمایت از خانواده ایجاد کرده است. یهودیت با نهادهایی چون کتوبا و مجموعه تفصیلی قواعد هلاخایی توانسته است برخی حقوق مالی زن را در قالبی مستند تثبیت کند، اما مسئله گت و آگونا همچنان یکی از چالش‌های مهم آن است. اسلام با پیش‌بینی مهریه، نفقه، استقلال مالی زن و انواع مسیرهای انحلال نکاح، نظام گسترده‌ای از حقوق خانوادگی ایجاد کرده است، اما نحوه تفسیر برخی مفاهیم مانند تمکین، مدیریت خانواده و اختیار طلاق همچنان موضوع بحث و بازخوانی است. در هر دو نظام، فاصله میان آموزه‌های اخلاقی و اجرای اجتماعی آنها نیز مسئله‌ای جدی محسوب می‌شود.

بر این اساس، مهم‌ترین نتیجه مطالعه حاضر آن است که خانواده در یهودیت و اسلام نهادی مبتنی بر ترکیب حق، تکلیف و مسئولیت اخلاقی است. هیچ‌یک از این سه عنصر را نمی‌توان بدون دو عنصر دیگر به‌درستی فهمید. تمرکز صرف بر حقوق ممکن است مسئولیت خانوادگی را تضعیف کند، همان‌گونه که تأکید صرف بر تکالیف بدون تضمین حقوق می‌تواند زمینه سوءاستفاده و نابرابری را فراهم سازد. توازن مطلوب هنگامی ایجاد می‌شود که زن و مرد هم‌زمان از حقوق واقعی برخوردار باشند، تکالیف مشخص خود را بپذیرند و رابطه آنان بر احترام و همکاری استوار باشد.

در نهایت، ظرفیت گفت‌وگوی تطبیقی میان یهودیت و اسلام در حوزه خانواده قابل توجه است. هر دو سنت تجربه تاریخی گسترده‌ای در تنظیم روابط زناشویی دارند و با مسائل مشابهی مانند حفظ هویت دینی، تغییر نقش‌های جنسیتی، افزایش طلاق، تحول اقتصادی خانواده و ضرورت حمایت از زنان و کودکان مواجه‌اند. مطالعه تطبیقی می‌تواند بدون نادیده گرفتن تفاوت‌های الهیاتی و فقهی، زمینه شناسایی نقاط قوت و ضعف هر نظام را فراهم کند. مهم‌ترین جهت‌گیری برای آینده آن است که تفسیر و اجرای حقوق خانواده در هر دو سنت به‌گونه‌ای دنبال شود که ضمن حفظ بنیان‌های دینی و ارزش خانواده، کرامت انسانی، عدالت، امنیت، مسئولیت متقابل و امکان زندگی شایسته برای هر دو همسر تضمین شود. چنین رویکردی می‌تواند نهاد خانواده را از یک ساختار صرفاً حقوقی به محیطی برای رشد اخلاقی، آرامش انسانی و مشارکت واقعی زن و مرد تبدیل کند.

مشارکت نویسندگان

در نگارش این مقاله تمامی نویسندگان نقش یکسانی ایفا کردند.

تعارض منافع

در انجام مطالعه حاضر، هیچ‌گونه تضاد منافعی وجود ندارد.

موازین اخلاقی

در انجام این پژوهش تمامی موازین و اصول اخلاقی رعایت گردیده است.

References

1. Neusner J. The Theology of the Oral Torah: Revealing the Justice of God: McGill-Queen's University Press; 2004.
2. Ansarian H. The Family System in Islam. Qom: Dalil-e Ma; 2007.
3. Berlin A, Brettler MZ. The Jewish Study Bible: Oxford University Press; 2004.
4. Finkelstein L. The Pharisees: The Sociological Background of Their Faith: Jewish Publication Society; 2017.
5. Fishman SB. Double or Nothing? Jewish Families and Mixed Marriage: Brandeis University Press; 2004.
6. Al-Raghib al-Isfahani HiM. Dictionary of Quranic Vocabulary. Lebanon: Dar al-Ilm; 1991.
7. Tabatabai MH. The Balance in the Interpretation of the Quran. Tehran: Dar al-Mojtaba; 2011.
8. Al-Jawhari IiH. The Crown of Language and Correct Arabic. Tehran: Amiri; 1990.
9. Jackson BS. Essays in Jewish and comparative legal history: Brill; 2023.
10. Soloveitchik JB. Family Redeemed: Essays on Family Relationships: Ktav Publishing; 2013.
11. Motahhari M. The Proportionality of Men's and Women's Rights in Islam. Tehran: Sadra; 2024.
12. Friedman MA. Jewish marriage in Palestine: A Cairo Geniza study: Tel Aviv University Press; 1980.
13. Asadi S. Family Law. Tehran: Mizan; 2008.
14. Biale R. Women and Jewish law: The essential texts, their history, and their relevance for today: Schocken; 2011.
15. Talmud B. The Babylonian Talmud. Epstein I, editor. London: Soncino Press; 1990.
16. Cohen S. Jewish Family Ethics: Cambridge University Press; 2019.
17. Mahdavi Kani MR. Starting Points in Practical Ethics. Tehran: Imam Sadiq University; 2019.
18. Riskin S. Women and Jewish divorce: The rebellious wife, the agunah and the right of women to initiate divorce in Jewish law: KTAV Publishing House; 1989.
19. Hedayatnia F. Designing a Comprehensive Family Support System in Islamic Jurisprudence and Iranian Law. Tehran: Research Institute of Hawzah and University; 2021.
20. Dorff EN. Conservative Judaism: Our ancestors to our descendants: United Synagogue of Conservative Judaism; 1996.
21. Sacks J. Faith in the Future: Mercer University Press; 1997.
22. Steinsaltz A. The Essential Talmud: Basic Books; 2010.
23. Plaut WG. The Torah: A Modern Commentary: Union for Reform Judaism; 2006.
24. Lamm M. The Jewish way in love and marriage. San Francisco: Harper & Row; 1980.
25. Bulka RP. Jewish marriage: A Halakhic ethic: KTAV Publishing House; 1986.
26. Grossman A. Pious and Rebellious: Jewish Women in Medieval Europe: Brandeis University Press; 2004.
27. Boyarin J. Jewish families: Rutgers University Press; 2013.
28. Bostan H. The Functions of the Family from the Perspectives of Islam and Feminism. Methodology of the Humanities. 2003(35).
29. Cohen SM, Eisen AM. The Jew Within: Self, Family, and Community in America: Indiana University Press; 2000.
30. Cohen A. A Treasury of the Talmud. Tehran: Asatir; 1971.
31. On Being a Jewish Feminist: A Reader. Heschel S, editor: Schocken Books; 1983.
32. Al-Kulayni MiY. The Sufficient Collection. Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyyah; 1970.

33. Katz J. Out of the Ghetto: The Social Background of Jewish Emancipation, 1770-1870: Harvard University Press; 1973.
34. Danzger MH. Returning to Tradition: The Contemporary Revival of Orthodox Judaism: Yale University Press; 1989.